

РОЗДІЛ 6

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

УДК 821.161.2:81'1

DOI <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2025.41.2.37>

ДІАЛОГ ЗНАКІВ І СМИСЛІВ: ГЕРМЕНЕВТИКА ТА СЕМІОТИКА В СУЧАСНОМУ АНАЛІЗІ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

THE DIALOGUE OF SIGNS AND MEANINGS: HERMENEUTIC AND SEMIOTIC APPROACHES IN THE CONTEMPORARY STUDY OF UKRAINIAN LITERATURE

Ковальова І.О.,

*orcid.org/0000-0002-9056-4744**кандидат філологічних наук, доцент,**доцент кафедри філософії і суспільних наук**Національного університету «Чернігівська політехніка»*

У статті досліджено потенціал герменевтики та семіотики як взаємодоповнювальних методологічних підходів до аналізу української літератури. Зазначено, що літературний твір постає не лише як естетичний феномен, а й як складна знаково-сміслова структура, в якій функціонують архетипи, символи, жанрові коди, культурні коди та історико-нарративні моделі. Застосування семіотичного аналізу дозволяє ідентифікувати глибинні структурні елементи тексту, символічні системи та механізми породження значень, тоді як герменевтична перспектива відкриває можливість до багаторівневої інтерпретації смислів у контексті взаємодії між автором, текстом і читачем.

На прикладах творів Лесі Українки, Ліни Костенко, Оксани Забужко, Юрія Андруховича проаналізовано, як ці два підходи взаємодіють у процесі осмислення літературного тексту: від виявлення смислових кодів до їхнього переосмислення через призму культурного, історичного та особистісного досвіду. Розглянуто теоретичні засади герменевтики (Г.-Г. Гадамер, П. Рікер) та семіотики (Ф. де Соссюр, Ч. Пірс, Ю. Лотман), а також українські інтерпретаційні практики, представлені у працях М. Зубрицької, Т. Гундорової, Н. Зборовської. Окреслено роль герменевтично-семіотичної парадигми в осмисленні таких проблем, як національна ідентичність, колективна пам'ять, постколоніальна травма та феміністичне прочитання.

Окрему увагу приділено впливу цифрової культури на трансформацію тексту й інтерпретаційних стратегій у добу гіпертекстуальності, мультимедійності та нових форм рецепції. У висновках обґрунтовано доцільність і перспективність подальшого розвитку герменевтично-семіотичної парадигми як ефективного інструменту сучасного літературознавчого аналізу, здатного враховувати як структури смислу, так і динаміку їх розуміння.

Ключові слова: українська література, герменевтика, семіотика, інтерпретація, текст, смисл, знак.

The article explores the potential of hermeneutics and semiotics as complementary methodological approaches to the analysis of Ukrainian literature. It argues that a literary work should be viewed not only as an aesthetic phenomenon but also as a complex system of signs and meanings, involving archetypes, symbols, genre codes, cultural codes, and historical-narrative models. Semiotic analysis enables the identification of deep structural elements within the text, symbolic systems, and mechanisms of meaning generation, while the hermeneutic perspective provides a framework for multi-level interpretation in the context of the interaction between author, text, and reader.

Using examples from the works of Lesia Ukrainka, Lina Kostenko, Oksana Zabuzhko, and Yurii Andrukhovych, the article analyzes how these two approaches interact in the process of interpreting literary texts—from identifying semantic codes to reinterpreting them through the lens of cultural, historical, and personal experience. Theoretical foundations of hermeneutics (H.-G. Gadamer, P. Ricoeur) and semiotics (F. de Saussure, C. Peirce, Y. Lotman) are examined, along with Ukrainian interpretative practices as represented in the works of M. Zubrytska, T. Hundorova, and N. Zborovska. The article outlines the role of the hermeneutic-semiotic paradigm in addressing key issues such as national identity, collective memory.

Special attention is given to the impact of digital culture on the transformation of the text and interpretive strategies in the era of hypertextuality, multimedia, and new forms of reception. The conclusion substantiates the relevance and potential of further developing the hermeneutic-semiotic paradigm as an effective tool for contemporary literary analysis, capable of accounting for both the structures of meaning and the dynamics of their understanding.

Key words: Ukrainian literature, hermeneutics, semiotics, interpretation, text, meaning, sign.

Постановка проблеми. У сучасному літературознавстві спостерігається посилений інтерес до інтерпретаційних стратегій, що поєднують різні методологічні підходи. Герменевтика та

семіотика виступають як дві ключові парадигми розуміння художнього тексту: перша зосереджується на процесі осмислення й розуміння смислів, а друга – на аналізі знакової структури тексту та

його кодів. Їхній міждисциплінарний діалог особливо актуалізується в українському контексті, де літературний текст є не лише естетичним феноменом, а й простором національної ідентичності, історичної пам'яті, культурної травми. Поєднання герменевтичного й семіотичного підходів дає змогу побачити українську літературу як багатшарову структуру, відкриту до множинності інтерпретацій, символічних прочитань і культурних контекстів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

У сучасному українському літературознавстві герменевтика репрезентована в працях М. Зубрицької [1], Т. Гундорової [2], М. Ільницького [3, 4], В. Моренця [5], Н. Зборовської [6] та ін. Семіотичний аналіз активно розроблявся в межах школи Ю. Лотмана [7], а в українському контексті його елементи є в працях О. Клековкіна [8], Ю. Шереха [9]. Зарубіжний науковий дискурс представлений працями Г.-І. Гадамера [10], П. Рікера [11], Р. Барта [12], У. Еко [13], які стали основою для розвитку інтерпретаційних моделей в літературознавстві загалом.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження потенціалу герменевтичного та семіотичного підходів у сучасному аналізі української літератури, а також виявлення можливостей їхнього синтезу для інтерпретації складних художніх текстів.

Виклад основного матеріалу. Безумовно, герменевтика як філософська та літературознавча дисципліна має давню традицію, що бере початок з античних часів, однак системне оформлення вона здобула в новочасній філософії, особливо в працях Ф. Шляєрмахера [14], В. Дільтея [15], Г.-І. Гадамера [10], П. Рікера [11]. Якщо в класичній традиції герменевтика виконувала функцію тлумачення релігійних і правових текстів, то у XX столітті вона трансформувалася в універсальну теорію розуміння людського буття через текст і мову. Основним поняттям герменевтики є інтерпретація, яка постає як динамічний процес осмислення тексту. Г.-І. Гадамер [16] вводить концепцію «злиття горизонтів» – горизонту автора й горизонту читача, що вказує на неможливість об'єктивного прочитання, адже кожна інтерпретація зумовлена історичною, культурною та індивідуальною перспективою інтерпретатора. П. Рікер [11], зокрема, акцентує на наративній ідентичності та ролі мови як простору формування смислів. Герменевтичний метод вимагає не тільки прочитання тексту, а й глибокого занурення в його історичний, соціальний та екзистенційний контекст, що робить його особливо продуктивним

у вивченні літератури як дзеркала часу та колективного досвіду.

Семіотика, як наука про знаки та знакові системи, відкриває можливості для аналізу художнього тексту як складної структури, побудованої на взаємодії знаків за визначеними правилами. Її теоретичну основу становить концепція знака як поєднання означника (матеріальної форми) та означуваного (смыслу), яку вперше систематизував Ф. де Соссюр [17]. Чарльз С. Пірс [18] розширює це уявлення, запропонувавши тріадну модель знака, яка включає знак, об'єкт, інтерпретанта, що вказує на динамічний процес тлумачення значень. У літературознавчому контексті важливими стали структуралістські ідеї Ю. Лотмана [7], зокрема концепція тексту як частини семіосфери – цілісного культурного простору, де кожен елемент набуває значення через свою взаємодію з іншими. У постструктуралістській парадигмі (Р. Барт, Ж. Дерріда) семіотика зміщує акценти з пошуку стабільного значення на підкреслення полісемії, нестабільності смислів і відкритості тексту до множинних інтерпретацій. Водночас у межах сучасного літературознавства семіотичний підхід зосереджується на аналізі символіки, мотивів, наративних структур, жанрових кодів та інтертекстуальних зв'язків, що дозволяє розглядати художній твір як складну комунікативну систему, вбудовану в ширший культурний контекст.

Попри спільну мету – інтерпретацію тексту, герменевтика й семіотика реалізують її по-різному. Герменевтичний підхід акцентує на змістовому наповненні тексту, суб'єктивному акті розуміння, враховуючи історичний контекст, авторську інтенцію та очікування читача. Натомість семіотика орієнтується на формальну структуру тексту, його знакову природу, коди та функціонування у системі культури, що дає змогу виявляти глибинні механізми смислотворення. Герменевтичний метод більше апелює до філософії, досвіду, суб'єктивності, тоді як семіотичний тяжіє до лінгвістики, логіки, аналітики. Обидва методи мають свої сильні сторони й обмеження, однак саме їхнє поєднання дозволяє створити багатовимірне прочитання тексту: водночас як знака і як смислу. Слід зазначити, що в сучасних гуманітарних науках дедалі частіше простежується тенденція до інтеграції герменевтичного й семіотичного підходів.

Українське літературознавство також рухається в цьому напрямі. Дослідники намагаються поєднати формальний аналіз тексту з розкриттям його глибинних сенсів, національних архетипів, культурних кодів. Отже, герменевтична семіотика

постає як ефективна методологічна основа для аналізу літературного твору як багатозначного культурного феномена.

Безумовно, українська література, як і будь-який культурний феномен, функціонує як знакова система, у межах якої текст постає не просто як вербальна форма, а як комплекс знаків, що відсилають до ширшого культурного, національного й історичного контексту. З позицій семіотики літературний твір є структурованою системою кодів (мовних, жанрових, стилістичних, символічних), через які реалізується авторський задум. У контексті української літератури це особливо помітно в тому, як тексти формують національну ідентичність через образи, символи, міфологеми (наприклад, козацтво, матір-Україна, земля, хрест, дорога, дім). Наповнення цих знаків значенням залежить від культурного коду, до якого апелює автор, і від здатності читача цей код розпізнати.

Одним з найбільш ефективних семіотичних інструментів є аналіз символіки та архетипів, які становлять глибинний рівень літературного тексту. У творах українських письменників XIX–XXI ст. широко використовуються архетипічні образи матері, сина, мандрівника, пророка, що відкривають багатий інтерпретаційний потенціал. Наприклад, у прозі О. Кобилянської [19] образ жінки постає як архетип метафоричної сили та трагізму, тоді як у романах Ю. Андруховича [20] смислова багатозначність вибудовується через гру з культурними кодами Центральної Європи, використання літературних цитат, інтертекстуальних алюзій і пародій. Водночас В. Шевчук [21] у своїй творчості активно залучає барокові коди, символіку світла й темряви, містичні мотиви, що зчитуються як система знаків із зашифрованим морально-філософським змістом.

Семіотичний підхід також дозволяє розглядати наратив як структуру знаків, де сюжет, персонажі, простір і час функціонують як окремі елементи єдиної знакової системи. Наприклад, образ дороги в українській прозі часто виступає як семіотичний код трансформації, ідентичнісного вибору або духовного випробування (у творах В. Шевчука [21], Т. Прохаська [22], О. Забужко [23], [24]).

Простір у літературі також має семіотичний вимір: місто й село, межа, дім, кладовище – всі ці локації несуть символічне навантаження, яке визначається культурним контекстом. У поезії Л. Костенко [25, 26] образ Києва – це не лише географічне місце, а символ історичної пам'яті й духовного центру. Семіотичний аналіз дозволяє побачити, як літературний текст «працює»

як система знаків, які взаємодіють між собою і з культурними контекстами читача. Це відкриває нові горизонти для інтерпретації українських текстів не лише як літературних творів, а як носіїв і продуцентів культури, що передають закодовані в знаках цінності, уявлення, ідентичності.

У межах герменевтичної парадигми центральним принципом аналізу літературного твору є ідея історичності розуміння. Згідно з концепцією Г.-Г. Гадамера [16], кожен акт інтерпретації відбувається в певному історичному, культурному та особистісному контексті, який формує «горизонт» інтерпретатора. Зустріч із текстом – це злиття горизонтів автора і читача, що не лише дає змогу зрозуміти первинний смисл, а й актуалізувати нові значення в змінених соціокультурних умовах. Наприклад, у цьому контексті герменевтичне прочитання твору Лесі Українки «Кассандра» [27] відкриває не лише її модерністське переосмислення античного міфу, а й дозволяє побачити екзистенційний досвід жінки-пророчиці як метафору для сучасного інтелектуала, який прагне прорватися крізь байдужість суспільства.

Герменевтика розглядає літературний текст як відкриту структуру, у якій значення не є сталими, а вибудовуються в процесі читання. Інтерпретація стає діалогом між текстом, автором і читачем. Текст у цьому випадку – не мертва форма, а жива комунікативна подія, що відбувається щоразу заново. Читач виступає як активний учасник смислотворення, долучаючись до розкриття пластів значення, які не є очевидними або актуальними в момент написання. Наприклад, у творах О. Забужко («Польові дослідження з українського сексу» [23], «Музей покинутих секретів» [28]) саме герменевтична призма дозволяє побачити складну архітектуру особистісного і національного досвіду, переплетіння інтимного й історичного, ідеологічного й тілесного. Слова і мотиви, які авторка вкладає в уста персонажів, постають як поліфонічне поле значень, що розкривається по-різному залежно від рівня культурної підготовки та чутливості читача.

Сучасне українське літературознавство активно використовує герменевтику для інтерпретації творів, в яких простежуються історичні, міфологічні, екзистенційні коди. Так, М. Ільницький [4] у своїх есеях («Читаючи, перечитуючи...») демонструє, як зміна історичного контексту впливає на розуміння творчості І. Франка, П. Тичини, В. Стуса. Т. Гундорова [2] застосовує герменевтичний підхід у поєднанні з феміністичною критикою до прочитання творів українських авторок як таких, що артикулюють

альтернативні історії й досвіди. Водночас інтерпретація романів Ю. Андруховича [20] через призму герменевтики дозволяє виявити постмодерну гру з традицією, діалог із класичними канонами та іронічне переосмислення історичних наративів. У такий спосіб герменевтичний аналіз дозволяє говорити не лише про зміст твору, а й про його позиціювання в культурному полі, про ті способи, якими текст веде діалог зі своїм середовищем.

За сучасною герменевтикою, читач – не пасивний споживач смислів, а активний їхній творець. Саме через інтерпретацію читач «оживляє» текст, надає йому нових значень, вкорінює його в нові контексти. У цьому сенсі українська література ХХ–ХХІ століть – це не лише художні твори, а й місця пам'яті, ідентичності, культурної полеміки. Постколоніальний досвід, травматична історія, мовна політика, гендерна проблематика – все це стає об'єктом інтерпретацій, які потребують не лише аналітичного, а й емпатійного розуміння. Тож, безумовно, герменевтика в українському контексті виконує не лише літературознавчу, а й соціокультурну функцію, сприяючи рефлексії над національним досвідом через текст.

У сучасному гуманітарному знанні все більше утверджується уявлення про необхідність інтеграції методологій. Поєднання герменевтики та семіотики дозволяє не лише формально описати текстову структуру (як у класичній семіотичній), а й зрозуміти глибинні смисли, вкорінені в культурний, філософський, історичний та індивідуальний досвід. Семіотика надає інструменти для аналізу знакових систем, символів, мотивів і кодування смислів, а герменевтика – для осмислення їх значення у контексті діалогу між автором і читачем, між історичним минулим і сучасністю. Такий інтегративний підхід особливо ефективний при аналізі складних, полісемантичних текстів, які активно використовують інтертекстуальність, іронію, культурні алюзії (наприклад, тексти Ю. Андруховича, О. Забужко, Л. Дереша). У таких випадках лише структурний аналіз не дає повного уявлення про функціонування тексту в комунікативному та культурному просторі.

На практиці інтердисциплінарний підхід до аналізу тексту активно реалізується в сучасному українському літературознавстві. М. Зубрицька у книзі «Ното legens: читання як соціокультурний феномен» [1] наголошує, що читання є актом соціокультурної комунікації, де текст постає не як замкнена структура, а як простір зустрічі смислів і знаків. Вона підкреслює важливість розуміння тексту не лише як мовної конструкції, а як

явища культури, зумовленого горизонтами читача. Т. Гундорова [2] у своїх працях поєднує герменевтичний аналіз із елементами культурної семіотики, зокрема при аналізі фемінного письма, маскуліної кризи, наративів тілесності. Її підхід демонструє, як культурні коди та знаки взаємодіють із індивідуальною чуттєвістю та ідеологією. Н. Зборовська [6] розробляла психоаналітично-герменевтичну інтерпретацію, поєднуючи архетипний аналіз, семіотику міфу та гендерні прочитання. Її інтерпретації жіночих образів у прозі О. Кобилянської, Лесі Українки або О. Ульяненка ілюструють, як значення народжуються на перетині знака, несвідомого й історичної травми.

Постмодерна українська проза є особливо продуктивним матеріалом для аналізу з позицій інтегрованої герменевтично-семіотичної перспективи. Її характерні риси – інтертекстуальність, іронія, мовна гра, деконструкція канону – створюють багаторівневі знакові структури, що одночасно апелюють до читача й кидають виклик ustalеним формам інтерпретації. Наприклад, роман Ю. Андруховича «Перверзія» [29] може бути прочитаний як семіотичний лабіринт, де кожен мотив або алюзія виконує функцію знака, що відкриває новий культурний контекст. Проте лише герменевтичне занурення в текст дозволяє зрозуміти його іронічну гру зі «священними» смислами культури з позицій пострадянської ідентичності.

У добу цифрової культури змінюється не лише форма тексту, але й парадигма інтерпретації. З'являються нові типи знаків (візуальних, гіпертекстуальних, мультимедійних), що доповнюють традиційне письмо, відкриваючи нові шляхи інтерпретації. Герменевтичне розуміння більше не обмежується лінійним читанням, а включає взаємодію з текстами через гіперпосилання, візуальні знаки, реакції в цифрових спільнотах. Водночас семіотичні аспекти посилюються, адже новітні тексти активно працюють із знаковими кліше, візуальними символами, культурними кодами. «Семіотичний підхід дозволяє розглядати літературу як структуровану знакову систему, де переплітаються універсальні смисли з локальними культурними кодами» [30, с. 47]. У цьому контексті цифрова герменевтика як новий дослідницький напрям стає необхідною відповіддю на виклики постдрукарської доби.

Висновки. Отже, у результаті проведеного дослідження з'ясовано, що поєднання герменевтики та семіотики як методологічних стратегій аналізу художнього тексту відкриває нові можливості для осмислення української літератури як багаторівневої знаково-сислової системи.

Якщо семіотика дає змогу виявити структурні особливості тексту, його символіку, коди, жанрові й інтертекстуальні зв'язки, то герменевтика дозволяє глибоко інтерпретувати ці елементи, враховуючи історичний, культурний, екзистенційний і читацький контекст. Герменевтично-семіотичний аналіз є потужним інструментом

розкриття культурної складності української літератури та її здатності продукувати нові смисли в різних історико-культурних умовах. Подальші дослідження можуть зосередитися на вивченні мультимодальних текстів, цифрової літератури та на розробці інтердисциплінарної герменевтики в українському гуманітарному знанні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Зубрицька М. Homo Legens: Читання як соціокультурний феномен. Львів: Літопис, 2004. 352 с. 33.
2. Гундорова Т. Післячорнобильська бібліотека: Український літературний постмодерн. К.: Критика, 2005. 264 с.
3. Ільницький М. Світогляд і талант: Творчість М. Вінграновського. *Українська мова і література в школі*. 1980. № 3. С. 15–24.
4. Ільницький М. У фокусі віддзеркалень: Статті. Портрети. Спогади. Львів: ЛНУ, 2005. 552 с.
5. Моренець В. П. Національні шляхи поетичного модерну першої половини XX ст.: Україна і Польща. К.: Вид-во С. Павличко «Основи», 2002.
6. Зборовська Н. Естетичне вбивство жінки (за новою книгою Тарнавського «6x0»). *Сучасність*. 1999. № 3. 327 с.
7. Lotman Y. M. Universe of the mind: A semiotic theory of culture (A. Shukman, Trans.; U. Eco, Ed.). London: I.B. Tauris. 1990.
8. Клековкін О. Містерія у генезі театральних форм і сценічних жанрів: Навч. посібник. Київ: держ. ін-т театр. мистец. ім. І.К.Карпенка-Карого. К., 2001. 256 с.
9. Шерех Ю. Друга черга: Література. Театр. Ідеології. [Нью-Йорк]: Сучасність, 1978. 392 с.
10. HansGeorg Gadamer. Hermeneutik I. Wahrheit und Methode, Tübingen, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), 1990.
11. Ricoeur Paul. Hermeneutics and the Human Sciences: Essays on Language, Action, and Interpretation. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1981.
12. Barthes Roland. Translated by Richard Miller; preface by Richard Howard. Oxford: Blackwell, 1990.
13. Eco Umberto. A Theory of Semiotics. Bloomington, IN: Indiana University Press, 1976.
14. Schleiermacher Friedrich. Hermeneutics and Criticism: And Other Writings. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
15. Dilthey Wilhelm. Wilhelm Dilthey: Selected Works, Vol. IV: Hermeneutics and the Study of History. Edited by R. A. Makkreel & F. Rodi. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1996.
16. Gadamer, Hans-Georg. Truth and Method. Translated by Joel Weinsheimer and Donald G. Marshall. 2nd rev. ed. New York: Continuum, 2004.
17. Saussure, F. de. Course in general linguistics. New York. 1959: Philosophical Library.
18. Peirce Charles S. *Collected Papers of Charles Sanders Peirce*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1931–1958.
19. Кобилянська О. Вибрані твори. Харків: Фоліо, 2003. 607 с.
20. Андрухович Ю. Вибрані твори. Київ: А-Ба-Ба-Га-Ла-Ма-Га, 2013. 720 с.
21. Шевчук В. Вибрані твори: У 2 т. Київ: Наукова думка, 2003. Т. 1–2.
22. Прохасько Т. НепрОсті. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2002. 144 с.
23. Забужко Оксана. Польові дослідження з українського сексу. Київ: Факт, 1996. 256 с.
24. Забужко Оксана. І знов я влізаю в танк.... Київ: Основи, 2016. 272 с.
25. Костенко Л. Триста поезій. Київ: Український письменник, 2007. 512 с.
26. Костенко Л. Над берегами вічної ріки. Київ: Веселка, 1986. 128 с.
27. Українка Леся. Кассандра. *Поеми і драми*. Київ: Мистецтво, 1980. С. 147–238.
28. Забужко О. Музей покинутих секретів: роман / О. Забужко; оформл. Ростислав Лужецький. 2-ге вид., доп. Київ: Комора, 2019. 829 с.
29. Андрухович Ю. І. Перверзія: роман. Київ: Критика, 2006. 286 с.
30. Ковальова І.О. Герменевтична та семіотична перспектива міжкультурної комунікації в українській літературі: стратегія взаєморозуміння в умовах глобалізації. *Вчені записки ТНУ імені В.І.Вернадського. Серія: Філологія. Журналістика*. Томі 36 (75) № 4, 2025. С. 45–52.